

# Początki ruchu turystyczno-krajoznawczego w Kaliszu

Nieomal we wszystkich pracach dotyczących rozwoju polskiej turystyki przyjmuje się, że o turystyce w nowoczesnym tego słowa znaczeniu można mówić w Polsce dopiero na tle działalności Stanisława Staszica i Juliana Ursyna Niemcewicza. Oni to wprowadzili do turystyki polskiej akcent poznawczy. Filozofia Oświecenia ukształtowała ich sposób patrzenia na życie, zaszczepiła racjonalistyczny pogląd na świat, a tragedia Rzeczypospolitej natchnęła głębokim patriotyzmem, który nadał charakterystyczne piętno polskiej turystyce.

Staszicowskie poznanie przyrody i Niemcewiczowskie zamięłowanie do historii stały się fundamentem przyszłego polskiego krajoznawstwa. Poglądy i praktyka obu tych ludzi zaczęły znajdować licznych naśladowców, w tym również i na ziemiach dzisiejszego województwa kaliskiego.

W roku 1858 wydane zostały *Albumy Kaliskie* Edwarda Staneckiego z rysunkami S. Barcikowskiego. Z zamierzonych dziesięciu zeszytów ukazały się tylko cztery. Jest to pierwsze wydawnictwo traktujące obszerniej o historii i pamiątkach Kalisza. W 1866 r. zaczął wychodzić „Dziennik Urzędowy Guberni Kaliskiej”, w którym od 1869 r. zamieszczano przedruki dokumentów, zawierających przywileje książąt kaliskich, królów polskich i magistratu kaliskiego z lat 1268—1774, dotyczące miasta Kalisza i innych miejscowości Ziemi Kaliskiej. Bardzo poważną rolę w budzeniu turystyczno-krajoznawczych zainteresowań w życiu miasta i regionu odgrywała kaliska prasa. Nie tylko

informowała ona o ważniejszych wydarzeniach, ale wyrabiała gust i kształtowała opinię, stawała w obronie kultury narodowej.

W l. 1870—1892 wychodziła dwa razy w tygodniu gazeta „Kaliszanin”. Największe zasługi dla pisma położył Adam Chodyński, jego współzałożyciel i najważniejszy współpracownik przez cały czas istnienia. W piśmie tym A. Chodyński opublikował sporo wartościowych rozpraw z zakresu historii Kalisza. Dziennikarz Jan Jeleński w czasopiśmie „Niwa” opublikował w 1875 r. artykuł pt. *Kalisz i jego okolice*. Ważną rolę odegrała drukarnia Józefa Radwana (późniejszego działacza PTK), którą prowadził od 1892 r. Był on także redaktorem i wydawcą „Gazety Kaliskiej” oraz wielu druków o tematyce regionalnej.

Istotną rolę w krzewieniu kultury narodowej i budzeniu zainteresowań krajoznawczych odegrała polska książka, a w jej propagowaniu księgarnie kaliskie. Większość księgarni posiadała czytelnie czasopism polskich i zagranicznych.

W 1883 r. zgłoszono w prasie pierwsze propozycje utworzenia muzeum regionalnego. Dopiero jednak w 1900 r. zorganizowano pierwszą wystawę w salach nowego ratusza, gdzie zaprezentowano wykopaliska, rękopisy, stare druki, monety, pieczęcie, obrazy, rzeźby, militaria i wyroby rzemieślnicze artystycznego. Ekspozycje pochodziły z prywatnych zbiorów kaliskich kolekcjonerów.

Do ważnych wydarzeń należy także otwar-

cie w 1907 r. biblioteki publicznej. Wcześniej istniały zbiory biblioteczne w prywatnych rękach. Najważniejszy zbiór druków kaliskich posiadał Cezary Biernacki, który całą swoją bibliotekę przekazał testamentem Zygmunutowi Glogerowi. Poważny księgozbiór (7 tys. tomów) zgromadził Alfons Parczewski (późniejszy działacz PTK). W zbiorze tym znajdowały się książki dotyczące Śląska, Warmii i Mazur, Łużyc, dzieła prawnicze, ekonomiczne, polityczne i językownawcze.

W 2 poł. XIX w. rozwinęły się badania nad przeszłością Kalisza i regionu. Polegały one głównie na opracowaniu syntez historycznych i opublikowaniu dokumentów. Do najwybitniejszych badaczy przeszłości Kalisza należeli w tym czasie Cezary Biernacki, Józef Szaniawski, Alfons Parczewski, Adam Chodyński i Józef Raciborski, a z najciekawszych prac z tego okresu warto wymienić: Bonawentury Niemojowskiego *O ostatnich wypadkach rewolucji polskiej* (1833), Teodora Morawskiego *Dzieje narodu polskiego* (1871), Cezarego Biernackiego *Jezuici w Kaliszu* (1857) — ponadto opracował on obszerne hasło „Kalisz” do Encyklopedii Powszechnej Orgelbranda — Józefa Szaniawskiego *O wojewodach sieradzkich, Bitwa ze Szwedami pod Kaliszem w roku 1706, O dawnym województwie sieradzkim*, Alfonsa Parczewskiego *Monografia Szadka* (1870), *Analokta Wielkopolskie* (1879), *Napierski w Kościelnej Wsi pod Kaliszem* (1877).

Ponadto A. Parczewski sporo prac naukowych poświęcił Serbołużyczanom. Dla Adama Chodyńskiego dzieje Kalisza i Ziemi Kaliskiej stanowiły przedmiot nieustannych zainteresowań. Świadczą o tym takie prace jak: *Dawne ustawy miasta Kalisza* (1875), *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu* (1874), *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza* (1885).

Pod koniec XIX wieku wzrosło zainteresowanie badaniami etnograficznymi. Zaczęto się również interesować folklorem kaliskim, a etnografią zajmowali się: Józef Szaniawski, Hieronim Łopaciński, Ignacja Piątkowska, Melania Parczewska (później-

sza działaczka PTK) i Maria Dąbrowska. W badaniach podróźniczo-geograficznych sukcesy odniósł Stefan Szolc-Rogozński, śmiały żeglarz, badacz Kamerunu (1883). Relacje z jego wypraw podawał „Kaliszanin” i prasa warszawska. Ważnym osiągnięciem było zbadanie w Afryce górnych dopływów rzeki Nuni i sporządzenie mapy przez Aleksandra Marka Jawornickiego, redaktora „Kaliszanina”. Bardzo popularnym kaliszanielem w pięćdziesiątych latach XIX w. był pisarz, lekarz i podróżnik — Teodor Tripllin, którego biografia była historią nieustannych podróży.

Poważny wpływ na rozwój krajoznawstwa miała literatura piękna. W l. 1812—1821 zwiedził Kalisz J. U. Niemcewicz, który w *Podróżach po ziemiach polskich* pozostawił ciekawy obraz miasta, omówił krótko przeszłość Kalisza, jego zabytki i ślady pruskiego panowania. Swoje utwory poświęcił Kaliszowi m.in. Adam Asnyk, Maria Konopnicka, urodzony w Opatówku i mniej znany Stefan Giller, a w okresie późniejszym — Maria Dąbrowska.

Podstawy do rozwoju turystyki i krajoznawstwa tworzono również na zachodnich ziemiach dzisiejszego województwa kaliskiego, które wówczas znajdowały się w zaborze pruskim. Prowadzona tam działalność była częścią pracy organicznej — czyli wytrwałej, legalnej, półlegalnej i nielegalnej pracy politycznej kulturalno-oświatowej i ekonomicznej, zmierzającej do stworzenia jak najszerszego wachlarza możliwości różnorodnych kontaktów społecznych wśród ludności polskiej oraz do podtrzymywania i rozwijania świadomości narodowej.

W połowie XIX w. na ziemiach tych operatywnie działały ogniwa „Ligi Polskiej” — organizacji założonej w Berlinie pod hasłem obrony polskości drogą legalną. Pracę tę prowadziło ziemiaństwo i duchowieństwo. Przedstawiany przez nich obraz dziejów był często jednostronny, wyróżniając rolę szlachty i kościoła, ale ożywiający uczucia patriotyczne, spełniał on wówczas pożyteczną rolę. Ogniwa terenowe — Ligi powiatowe — były inicjatorami

szeregu przedsięwzięć, a wśród nich zakładania czytelni ludowych. Ze sprawozdania walnego zebrania Ligi Polskiej w Poznaniu w 1850 r. wiadomo, że czytelnie takie działały w powiatach: jarocińskim, pleszewskim, krotoszyńskim, odolanowskim i ostrzeszowskim. W rejonie kępińsko-ostrzeszowskim prezesem Ligi powiatowej był ks. Paweł Fabisz — pisarz i regionalista, redaktor gazety w języku polskim „Katolicki Przyjaciel Ludu”, wydawanej w l. 1856—1857.

Na ziemiach tych działało Towarzystwo Oświaty Ludowej. Ze sprawozdania z rocznej działalności dyrekcji TOL w Poznaniu, w 1874 r. wiadomo o pozytywnych wynikach uzyskanych w zakładaniu bibliotek. Dyrekcja TOL postanowiła zaopatrzyć ośrodki terenowe w biblioteczki wartości przynajmniej 40 talarów. Takie biblioteczki rozesłano m.in. do Sulmierzyc, Mikstatu, Pleszewa, Krotoszyna. Ponadto, aby ułatwić nabywanie wydawnictw, zakładano składy książek w terenie. Takie składy założono w Ostrzeszowie, Mikstacie, Grabowie, Pleszewie.

W Ostrowie Wielkopolskim poważną rolę spełniały liczne towarzystwa oświatowo-kulturalne, pielęgnujące polskość, a skupiające najczęściej młodzież rzemieślniczą. Szczególna rola przypada założonemu w 1880 r. Towarzystwu Czytelni Ludowych, które, obok gromadzenia polskich księgozbiorów, organizowało akcję odczytową, a nawet zainicjowało utworzenie muzeum regionalnego. Ducha narodowego podtrzymywała też pieśń polska, a Ostrów stał się na przełomie wieków ważnym ośrodkiem ruchu śpiewaczego. W Krotoszynie od 1892 r. działał chór „Harmonia”.

Podobnie jak w guberni kaliskiej, tak i tu poważną rolę w budzeniu turystyczno-krajoznawczych zainteresowań odgrywała prasa, a przede wszystkim prasa polska. W regionie kępińsko-ostrzeszowskim wydawano czasopismo „Nowy Przyjaciel Ludu” i „Gazetę Wrocławską”. Ta ostatnia przeznaczona była dla Polonii wrocławskiej. Duże zasługi na tym odcinku mieli Michał Mieczysław Noskowicz i jego współpracownik, Marian Stefański. W

ostrowsko-odolanowskim regionie od 1851 r. rozprowadzano polsko-niemiecki urzędowy organ „Tygodnik Powiatowy Powiatu Odolanowskiego”. W 1856 r. ukazało się 13 numerów pisma „Przyjaciel Ludu Katolickiego”. Dalsze numery władze pruskie skonfiskowały. W roku 1869 ukazywał się „Rok Wiejski”, a od stycznia do września 1888 r. — czasopismo dla młodzieży i domu „Pomoc”. Wychodziło ono co tydzień, zamieszczano w nim patriotyczne opowieści, uwzględniając szeroko historię i geografię Polski. W roku 1896 Nowicki zaczął wydawać „Gazetę Ostrowską”, która odegrała dużą rolę w Ostrowie i okolicy. Redagowali ją m.in. Feliks i Jan Szmańda.

W etnografii i archeologii zasłużyła się szczególnie rodzina Szembeków z Siemianic. Jadwiga z Szembeków Szeptycka, którą zwano Kolbergiem w spódnicy, prowadziła w Siemianicach wykopaliska archeologiczne, a wyniki ogłosiła w Roczniku Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu (1902). Wyniki badań etnograficznych ujęła w pracy *Przyczynki do etnografii Wielkopolski*. Zofia Szembek jest autorką *Materiałów Antropologicznych i Etnograficznych*, które w 1910 r. były wydane przez Akademię Umiejętności. Zbieraczem i kolekcjonerem był Feliks Wężyk (1796—1863), który zgromadził około 10 tys. woluminów pierwodruków, rękopisów oraz inne zabytki archeologiczne i numizmatyczne. Ks. Michał Przywara (1867—1906) pieszo przemieścił Śląsk, zbierając materiały do swoich prac ludoznawczych (gwara, pieśni, przesady i zabobony, zwyczaje), z których wiele wydał drukiem. Stroje, zwyczaje i architekturę regionu kępińskiego utrwalił na swoich obrazach Stanisław Szembek i Antoni Serboński. Pieśni i melodie ludowe zbierali i instrumentalizowali Jan Dirbach (1799—1876) i Władysław Fierek (1838—1911).

Ogromny wkład w tworzenie zębów polskiej turystyki i krajoznawstwa miały szkoły, a przede wszystkim gimnazja. Zasługą profesorów gimnazjów było patriotyczne wychowanie ich podopiecznych oraz zaszczepienie im zamiłowania do

turystyki i krajoznawstwa. Organizowano wycieczki szkolne w bliższe i dalsze okolice. Uczniem ostrowskiego gimnazjum był m.in. Antoni Kalina (1846—1906), później profesor i rektor Uniwersytetu Lwowskiego, sławista i założyciel Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Przy szkołach istniały różne organizacje młodzieżowe, które w swych programach uwzględniały działalność krajoznawczą. Na szczególne wyróżnienie zasługuje Towarzystwo Tomasza Zana (TTZ). Było ono tajną organizacją polskiej młodzieży gimnazjalnej (od 1902 r.). Celem Towarzystwa było budzenie i pielęgnowanie patriotyzmu oraz gotowości do walki orężnej o niepodległość Polski. TTZ propagowało poznanie dziejów, języka i literatury polskiej, poznanie kraju ojczystego. Siedzibą południowego okręgu TTZ był Ostrów Wielkopolski, a w jego skład wchodziły koła gimnazjalne w Kępnie, Krotoszynie, Wschowie, Lesznie i Pleszewie.



Wiadomość o utworzeniu w Warszawie w 1906 r. Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego przyjął Kalisz z zadowoleniem. Kontakty łączące te dwa miasta były żywe. Z Warszawy przywożono tu modę, nowe obyczaje i styl życia. Nie bez kozery nazywano wówczas Kalisz „małą Warszawką”. Wśród pierwszych kaliszian współpracujących z PTK w Warszawie spotykamy nazwiska: Stanisława Graeve, Józefa Radwana, Feliksa Rabka i Konstantego Bzowskiego. Do Kalisza przyjeżdżają z odczytami delegaci PTK z Warszawy: Karol Hoffman i dwukrotnie Aleksander Janowski.

Już w 1907 r. wystąpiono do władz gubernialnych z wnioskiem o utworzenie oddziału PTK w Kaliszu (Feliks Bruśnicki, Józef Dąbrowski i Stanisław Graeve), ale do zalegalizowania Oddziału PTK w Kaliszu doszło dopiero w kwietniu 1908 r. Pierwsze zebranie organizacyjne i wybór zarządu odbyły się 20 października tegoż roku. W skład pierwszego zarządu Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kaliszu weszli: prezes — Stanisław

Graeve, wiceprezesi — Józef Radwan i Stanisław Bzowski, sekretarz — Feliks Rutkowski, skarbnik — Feliks Bruśnicki, członek zarządu — Józef Dąbrowski.

Tak więc do grona polskich towarzystw patriotycznych działających w Kaliszu, takich jak Towarzystwo Przyjaciół Muzyki (1818), Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności (1825), Kaliskie Towarzystwo Lekarskie (1877), Kółko Samokształcenia (1891), Kaliskie Towarzystwo Wioślarskie (1893), Towarzystwo Kursów Popularnych (1906), Towarzystwo Pomocy Naukowej Niezamożnym Uczniom (1906), Towarzystwo Archeologiczne (1906) — przybywa nowa organizacja. Z perspektywy czasu stwierdzić można, że słuszną była taktyka kaliskich patriotów, polegająca na wykorzystywaniu w pracy politycznej i społecznej wszelkich dostępnych form organizacyjnych.

Hasło PTK — „Poprzez poznanie do umiłowania kraju, przez umiłowanie do czynów ofiarnych” — dokładnie określało również cele działalności jego kaliskiego oddziału. Jedną z pierwszych form jego pracy było, wzorem innych kaliskich towarzystw, organizowanie odczytów o tematyce krajoznawczej, głównie dotyczącej własnego regionu. Teksty odczytów wydawano drukiem i sprzedawano je w księgarni. Do popularyzacji krajoznawstwa szeroko włączyła się kaliska prasa, a szczególnie ówczesna „Gazeta Kaliska”. Popularyzacji krajoznawstwa, a przede wszystkim walorów własnego regionu, służyły wydawane pocztówki. Za działalność na tym polu wyróżniono pochwałą na dorocznym zebraniu PTK w Warszawie (1909) prezesa Oddziału, Stanisława Graeve, który własnym nakładem wydał pocztówki, a dochód z ich sprzedaży przeznaczył na cele PTK. Inną popularną formą pracy Oddziału było organizowanie wycieczek krajoznawczych, początkowo po Kaliszu i najbliższej okolicy (m.in. statkiem parowym po Prośnie), z czasem — w dalszych regionach kraju jak Śląsk, Poznańskie, Kujawy i Łódzkie. Mimo niewielkich środków, które pochodziły tylko ze składek członkowskich, rozpoczęto gromadzenie wydawnictw o tema-

tyce krajoznawczej dla własnej biblioteki Towarzystwa.

Mimo tak urozmaiconego programu działania i ogromnego zaangażowania się członków zarządu, Oddział nie mógł poszczycić się dużym wzrostem szeregów członkowskich. Według stanu na dzień 30 września 1910 r. do PTK należało 60 osób. Na taką sytuację zwracały uwagę władze naczelne Towarzystwa. Pisano w „Ziemi” w marcu 1911 roku: „Niektóre miasta gubernialne, gdzie przecież mieszka dużo inteligencji polskiej, gdzie są szkoły polskie, liczą mniej członków, niż mniejsze miasta powiatowe (Kalisz 60, Lublin 73, Łomża 44, Suwałki 38)”. Sytuację tę usprawiedliwiają władze kaliskiego Oddziału tym, że w Kaliszu istnieje parę towarzystw o podobnych zadaniach, a ogół jest bardzo zaabsorbowany pracą.

Dziś można już trafniej określić rzeczywiste przyczyny takiego stanu rzeczy: nie potrafiąco wówczas jeszcze wyjść z programem do szerokiego społeczeństwa, do kaliskich robotników.

Dużym osiągnięciem kaliskiego Oddziału PTK był współdziałanie w organizowaniu Muzeum Ziemi Kaliskiej. Na rzecz powstającego Muzeum przekazał swe zbiory etnograficzne prezes PTK, Stanisław Graeve, który jednak zastrzegł sobie, że zbiory są własnością PTK i powinny wrócić do niego, gdyby kiedykolwiek Muzeum miało być zlikwidowane.

W dniu 23 listopada 1912 r. Stanisław Graeve zmarł w Kaliszu. Fakt ten niewątpliwie dezorganizuje na pewien czas działalność Oddziału. W styczniu 1913 r. ogólne zebranie członków funkcję prezesa Oddziału powierza znanemu działaczowi społecznemu, Alfonsowi Parczewskiemu.

Na ziemiach, które były pod zaborem pruskim, niemożliwe było powoływanie ogniw terenowych PTT i PTK. Nie znaczy to, że na tych terenach nie prowadzono żadnej społecznej działalności turystycznej. Skupiła się ona w organizacji „Sokół Wielkopolski”, gdzie już od 1897 r. urzą-

dzano m.in. wycieczki. Z inicjatywy „Sokoła” powstało w 1909 r. Towarzystwo Wycieczkowe na Jeżycach w Poznaniu. W roku 1913 powstaje Poznańskie Towarzystwo Turystyczne, które było organizacją ściśle związaną z PTK. Właśnie wokół „Sokoła” i Poznańskiego Towarzystwa Turystycznego skupiała się działalność turystyczna na zachodnich terenach dzisiejszego województwa kaliskiego.

W niektórych miastach, jak np. Pleszew, Ostrow Wielkopolski, działał jeszcze Związek Cyklistów. Najbardziej znanym działaczem turystycznym w Związku Cyklistów i organizacji „Sokół” w Pleszewie był dr Teodor Kubacki, z którym współpracowali Adam Makowiecki i Józef Wrzeszczyński. Rozwojowi krajoznawstwa w Pleszewie sprzyjały wybitnie organizowane tu wystawy rolniczo-przemysłowe, na które wystawcy przyjeżdżali z takich miast jak Bydgoszcz, Toruń, Gdańsk, Poznań, czy Wrocław.

W 1911 r. powstało w Ostrowie towarzystwo turystyczne „Wandervogel”, które skupiało przeważnie niemiecką młodzież szkolną. Ostrowska młodzież polska uprawiała turystykę w szkolnym klubie sportowym „Venetia”, utworzonym wiosną 1908 r., a będącym w gruncie rzeczy eksponentem Towarzystwa Tomasza Żana. Spośród wielu zorganizowanych imprez turystyczno-krajoznawczych wymienić należy wycieczkę do Turyngii (1910). Krotoszyn w 1910 r. uczcił 500 rocznicę Grunwaldu Wystawą Przemysłową. Do dziś Muzeum Regionalne PTTK w Krotoszynie posiada wydany wówczas w języku polskim przewodnik po wystawie. W przededniu wybuchu I wojny światowej i w czasie jej trwania działalność turystyczno-krajoznawcza stała się ważną formą pracy politycznej. Wycieczki były pretekstem do agitacji, a czasem nawet i do ćwiczeń wojskowych. Dawni turyści i krajoznawcy stali się powstańcami wielkopolskimi i śląskimi, aby spełnić swój obywatelski i patriotyczny obowiązek.

## **Składy osobowe Zarządu Oddziału PTK w Kaliszu w l. 1908—1914**

**1908**

Prezes — Stanisław Graeve, wiceprezesa — Józef Radwan i Stanisław Bzowski, skarbnik — Feliks Bruśnicki, sekretarz — Feliks Rutkowski, członek Zarządu — Józef Dąbrowski.

**1910**

Prezes — Stanisław Graeve, wiceprezes — Stanisław Bzowski, sekretarz — Konstanty Bzowski, skarbnik — Maria Nieniewska, członkowie — Józef Dąbrowski, Hieronim Miączyński, Hieronim Niedziałkowski, Janina Skąpska, Maria Szumska. Komisja Rewizyjna: Feliks Bruśnicki, Emilia Bohowiczowa i Wanda Piotrowska.

**1911**

Prezes — Stanisław Graeve, wiceprezes — Stanisław Bzowski, skarbnik — Maria Nieniewska, sekretarz — Konstanty Bzowski, członkowie — Józef Dąbrowski, Hieronim Miączyński, Hieronim Niedziałkowski, Janina Skąpska, Maria Szumska. Ko-

misja Rewizyjna: Feliks Bruśnicki, Emilia Bohowiczowa i Wanda Piotrowska.

**1912**

Prezes — Stanisław Graeve, wiceprezes — Stanisław Bzowski, sekretarz — Konstanty Bzowski, skarbnik — Maria Nieniewska, członkowie — Józef Dąbrowski, Hieronim Miączyński, Władysław Lesser, Melania Parczewska, Waclaw Ruszkowski i Kazimierz Becki.

**1913**

Prezes — Alfons Parczewski, wiceprezes — Stanisław Bzowski, sekretarz — Konstanty Bzowski, skarbnik — Maria Nieniewska, członkowie Zarządu i Komisji Rewizyjnej — bez zmian.

**1914**

Prezes — Alfons Parczewski, wiceprezes — Stanisław Bzowski, sekretarz — Alfred Ziółkowski, skarbnik — Maria Nieniewska, kustosz — Konstanty Bzowski, członkowie — Kazimierz Becki, Józef Dąbrowski, Waclaw Ruszkowski, Melania Parczewska i Feliks Matalowski.